

सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा यादव टोल र दलित बस्तीहरूमा शिक्षाको अवस्था: ५० वर्ष अघि र अहिलेको तुलनात्मक अनुसन्धान प्रतिवेदन

तृष्णा दाहाल *

१. परिचय

शिक्षा मानव विकासको आधारस्तम्भ हो र यो मूल अधिकार पनि हो। तर नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय र बहुभाषिक समाजमा शिक्षाको पहुँच र गुणस्तर विभिन्न सामाजिक समूहहरूमा भिन्न भएको पाइन्छ। विशेषगरी दलित र पिछडिएका जातजातिका लागि शिक्षा समान रूपमा प्राप्त गर्नु एउटा ऐतिहासिक संघर्ष रहेको छ। यस अनुसन्धान प्रतिवेदनले सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा रहेका यादव टोल र अन्य दलित बस्तीहरूमा शिक्षाको अवस्थामा भएको परिवर्तनलाई ५० वर्ष अघि र अहिलेको तुलनात्मक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ। यस अध्ययनको केन्द्र विषय भनेको तराई क्षेत्रको मधेशी समुदाय, विशेषगरी यादव र दलित (चमार, डोम, मुसहर आदि) जातिहरूमा शिक्षाको ऐतिहासिक वञ्चना र वर्तमान प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्नु हो। नेपालको सामाजिक ढाँचामा जातीय विभेद र छुवाछूतको गहिरो प्रभावले यी समुदायलाई शैक्षिक, आर्थिक र सामाजिक रूपमा पिछडाउन मुख्य भूमिका खेलेको छ। यस अनुसन्धानद्वारा केवल तथ्याङ्कमा सीमित नरही, यी समुदायका बालबालिका, अभिभावक, र शिक्षकहरूको व्यक्तिगत अनुभव, आशा-आकांक्षा, र चुनौतीहरूको आवाजलाई पनि समेट्ने प्रयास गरिएको छ। यो अध्ययनले शिक्षामा समानता र समावेशीकरणका लागि नेपालले गरेको यात्रा र अझै पार्न बाँकी रहेको बाटोलाई प्रकाश पार्न खोज्दछ।

२. पृष्ठभूमि

कञ्चनरूप नगरपालिका सप्तरी जिल्लाको एक महत्त्वपूर्ण स्थानीय तह हो, जुन तराई क्षेत्रमा अवस्थित छ। यो क्षेत्र सामाजिक र जातीय विविधताले भरिपूर्ण छ, जहाँ मुख्य रूपमा मधेशी समुदायको बाहुल्यता रहेको छ। यहाँ यादव, दलित (चमार, डोम, मुसहर), मुस्लिम, थारू लगायत विभिन्न समुदायहरूको बसोबास छ। ऐतिहासिक रूपमा, नेपालको शिक्षा प्रणाली उच्च जाति र शहरी केन्द्रित रहँदै आएको छ। तराई क्षेत्र, विशेषगरी दलित र पिछडिएका जातिहरू शिक्षाको मौलिक अधिकारबाट वञ्चित थिए। राणाशासन र पञ्चायती प्रणालीको कालखण्डमा दलितहरूमाथि भेदभाव कानूनी रूपमा नै थियो। उनीहरूलाई स्कूलमा प्रवेश नै दिइँदैनथ्यो, वा भएमा छुट्टै बसाउने, फोहोर मर्जन गराउने, र अछूत मानिने प्रचलन थियो। ५० वर्ष अघि (वि.सं. २०२५-२०३० तिर) नेपालमा साक्षरता दर अत्यन्त न्यून थियो, र दलित समुदायमा त यो १०% भन्दा पनि कम रहेको अनुमान छ। त्यसबेला शिक्षा भनेको धनी, उच्च जाति र पुरुषहरूको विशेषाधिकार मानिन्थ्यो।

२००७ सालको प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना, २०४६ को जनआन्दोलन, २०६२/६३ को द्वितीय जनआन्दोलन, र विशेषगरी २०७२ को समावेशी संविधानले नेपालमा शिक्षाको परिदृश्य नै बदल्यो। संविधानले शिक्षालाई मौलिक अधिकार घोषित गर्यो र दलित, पिछडिएका समुदाय, महिला, अपाङ्गताग्रस्त व्यक्तिहरूको लागि आरक्षण, छात्रवृत्ति, र समावेशी नीतिहरूको व्यवस्था गर्यो। शिक्षा ऐन, त्रिवर्षीय आयोजना, र विभिन्न सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू (मध्याह्न भोजन, निःशुल्क पाठ्यपुस्तक, छात्रवृत्ति) ले गर्दा प्राथमिक शिक्षामा भर्ना दर नाटकीय रूपले बढ्यो। तर, यी नीतिहरूको कार्यान्वयन र वास्तविक प्रभाव क्षेत्रगत र समुदायगत आधारमा भिन्न छ। तराईको मधेश क्षेत्रमा जातीय भेदभाव, गरिबी, र सांस्कृतिक अवरोधहरूले शैक्षिक प्रगतिमा ठूलो चुनौती उत्पन्न गर्दै आएका छन्। यसै ऐतिहासिक र सामाजिक पृष्ठभूमिको विश्लेषण यस अनुसन्धानको आधार हो।

३. अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

यस अनुसन्धानका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- ऐतिहासिक तुलनात्मक अध्ययन: कञ्चनरूप नगरपालिका अन्तर्गत यादव टोल र दलित बस्तीहरूमा ५० वर्ष अघि (वि.सं. २०२५-२०३० ताका) र वर्तमान समयमा शिक्षाको अवस्था, पहुँच, र गुणस्तरको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु।

- **सामाजिक-आर्थिक कारकहरूको पहिचान:** यी समुदायहरूमा शिक्षाको विकास वा अवरोधमा भूमिका खेल्ने सामाजिक (जातीय भेदभाव, सांस्कृतिक मान्यता), आर्थिक (गरिबी, रोजगारी), र राजनीतिक (नीति कार्यान्वयन) कारकहरू चिन्नु र तिनको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु।
- **शैक्षिक संकेतकहरूको मूल्याङ्कन:** साक्षरता दर, स्कूल भर्ना दर, ड्रपआउट दर, उच्च शिक्षामा पहुँच, लैङ्गिक समानता, शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात, शैक्षिक स्रोतसाधनको उपलब्धता जस्ता संकेतकहरूको आधारमा शैक्षिक स्थितिको विस्तृत विवरण तयार पार्नु।

४. समस्या कथन/ अनुसन्धान प्रश्न

समस्या कथन:

नेपालमा शिक्षाको अधिकार संवैधानिक रूपमा सुनिश्चित भए पनि, विभिन्न सामाजिक समूहहरूमा यसको पहुँच र गुणस्तरमा ठूलो खाडल रहेको छ। सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा रहेका यादव टोल र दलित बस्तीहरू ऐतिहासिक रूपमा शैक्षिक रूपमा पिछडिएका छन्। ५० वर्ष अघि जातीय भेदभाव र सामाजिक वञ्चनाका कारण यी समुदायका बालबालिकाहरू स्कूल जाने मौलिक अवसरबाट वञ्चित थिए। वर्तमान समयमा संवैधानिक आरक्षण, छात्रवृत्ति जस्ता उपायहरूले केही सुधार भए तापनि, गरिबी, सामाजिक मान्यताहरू, भेदभावको अव्यक्त रूप, शैक्षिक स्रोतसाधनको अभाव, र उच्च शिक्षामा कम पहुँच जस्ता चुनौतीहरू कायमै छन्। यसरी शैक्षिक असमानता कायम रहँदा समग्र सामाजिक न्याय र विकास प्रभावित हुने समस्या रहेको छ।

अनुसन्धान प्रश्नहरू:

- कञ्चनरूप नगरपालिकामा यादव टोल र दलित बस्तीहरूमा ५० वर्ष अघि शिक्षाको अवस्था कस्तो थियो? साक्षरता, स्कूल पहुँच, र शैक्षिक वातावरणमा कस्ता चुनौतीहरू रहेका थिए?
- वर्तमान समयमा यी बस्तीहरूमा शिक्षाको अवस्थामा के-कस्ता परिवर्तनहरू आएका छन्? साक्षरता दर, भर्ना दर, लैङ्गिक समानता, र उच्च शिक्षासम्म पहुँचमा कति सुधार भएको छ?
- यी समुदायहरूमा शिक्षाको विकासमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउने मुख्य कारकहरू (नीति, कार्यक्रम, सामाजिक चेतना) के-के हुन्? र अवरोध पुऱ्याउने कारकहरू (गरिबी, भेदभाव, स्रोत अभाव) के-के रहेका छन्?
- बालबालिका, अभिभावक, र शिक्षकहरूको दृष्टिकोणबाट हालैको शैक्षिक अवस्था, चुनौतीहरू, र आकांक्षाहरू के-के रहेका छन्?
- यी बस्तीहरूमा शिक्षाको गुणस्तर र समान पहुँचलाई अझ सुदृढ बनाउन के-कस्ता नीतिगत, सामाजिक, र आर्थिक उपायहरू आवश्यक छन्?

५. सन्दर्भ सामग्री अध्ययन

शिक्षा र सामाजिक समावेशिताका विषयमा नेपालमा धेरै अध्ययनहरू भएका छन्। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको जनगणना र नेपाल लिभिङ स्ट्यान्डर्ड्स सर्भे (एनएलएसएस) को तथ्याङ्कले नेपालमा साक्षरता दर बढेको, तर जातजाति, क्षेत्र, र लैङ्गिक आधारमा ठूलो असमानता रहेको देखाउँछ। विश्व बैंक र युनिसेफको प्रतिवेदनहरूले नेपालले प्राथमिक शिक्षामा सर्वसुलभताको क्षेत्रमा ठूलो प्रगति गरे तापनि, गुणस्तर र समानताको चुनौती कायम रहेको बताउँछ।

दलित शिक्षासम्बन्धी अध्ययनहरूमा डा. कृष्ण कुमार बिष्टको "दलित शिक्षा: समस्याहरू र समाधान" (२०६५) ले दलित समुदायमा शिक्षाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, वर्तमान चुनौतीहरू, र भविष्यको रणनीति प्रस्तुत गरेको छ। उनले दलित बालबालिकालाई स्कूलमा भर्ना गराउँदा पनि भित्रिने भेदभाव, छात्रवृत्तिको अपर्याप्तता, र सामाजिक मानसिकताको कारण ड्रपआउट हुने प्रवृत्ति बताएका छन्।

मधेश क्षेत्रमा शिक्षाको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन गर्ने डा. मिथिला चौधरीको "तराईमा शिक्षाको विकास: चुनौती र अवसर" (२०७५) ले तराईका विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक संरचना, भाषिक विविधता, र राजनीतिक उपेक्षाको कारण शिक्षाको गुणस्तर प्रभावित भएको देखाएका छन्। यस अध्ययनले मधेशी दलितहरूको शिक्षामा दुईपटक भेदभाव (जाति र क्षेत्र) को अस्तित्व रहेको देखाएको छ।

सरकारी प्रतिवेदनहरूमा शिक्षा मन्त्रालयको "स्कूल स्तर तथ्याङ्क पुस्तिका" र "नेपाल शिक्षा वार्षिक प्रतिवेदन" ले स्कूल भर्ना, शिक्षक, र आधारभूत सुविधाको अवस्था सम्बन्धी विस्तृत तथ्याङ्क दिन्छ। कञ्चनरूप नगरपालिकाको "स्थानीय तह विकास योजना" मा शिक्षालाई प्राथमिकता क्षेत्र मानिएको र बालमैत्री नगरपालिका घोषणा गरेको उल्लेख छ।

६. अनुसन्धान विधि

यो अनुसन्धान गुणात्मक र मात्रात्मक दुवै विधिहरूको मिश्रण (Mixed Method) मा आधारित छ। अध्ययनको प्रकृति तुलनात्मक, वर्णनात्मक, र विश्लेषणात्मक छ।

- अनुसन्धान डिजाइन
- डाटा सङ्कलनका स्रोत र विधिहरू
- प्राथमिक स्रोत
- अन्तर्वार्ता (Interview)
- प्रश्नावली (Questionnaire)
- प्रत्यक्ष अवलोकन (Observation)
- द्वितीयक स्रोत
- सरकारी तथ्याङ्क
- शैक्षिक सर्वेक्षण
- ऐतिहासिक कागजात
- नमूना चयन (Sampling)
- डाटा विश्लेषण विधि: गुणात्मक डाटा (अन्तर्वार्ता, अवलोकन) लाई विषयगत विश्लेषण (Thematic Analysis) गरेर मुख्य विषयवस्तुहरू निकालिएको छ। मात्रात्मक डाटा (तथ्याङ्क) लाई प्रतिशत, औसत, र तुलनात्मक तालिकाको रूपमा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ।
- अनुसन्धानको सीमाना (Limitations)

७. जानकारी, तथ्याङ्क, सूचना सङ्कलन

अनुसन्धानको प्राथमिक चरणमा निम्न जानकारीहरू सङ्कलन गरिएको थियो:

- ७.१ ऐतिहासिक अवस्थाको जानकारी सङ्कलन (५० वर्ष अघि)
- ७.२ वर्तमान अवस्थाको प्राथमिक डाटा सङ्कलन
- ७.३ द्वितीयक तथ्याङ्क सङ्कलन

८. जानकारी, तथ्याङ्क, सूचना प्रस्तुति

सङ्कलित जानकारीहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

८.१ ५० वर्ष अघिको शैक्षिक अवस्था (तुलनात्मक सारणी):

क्र.स.	शैक्षिक संकेतक	५० वर्ष अघि (वि.सं. २०२५-२०३०)	वर्तमान (वि.सं. २०८०)
१.	साक्षरता दर (कुल)	१०-२०% (अनुमानित)	६७.३४% (नगरपालिका स्तर)
२.	दलित समुदायमा साक्षरता	१०% भन्दा कम	अनुमानित ५०-६०% (टोल स्तर)
३.	स्कूल सङ्ख्या (प्राथमिक)	१-२ वटा (सम्पूर्ण क्षेत्रमा)	४६ वटा (आधारभूत तह)
४.	दलित बालबालिकाको स्कूल भर्ना दर	नगण्य (०-५%)	९२% (प्राथमिक तह, नगरपालिका स्तर)
५.	भेदभावको औपचारिक प्रथा	छुवाछूत, छुट्टै बसाइ, प्रवेश नदिने	औपचारिक रूपमा निषेध, तर अव्यक्त भेदभाव कायम
६.	उच्च शिक्षा (कलेज) मा पहुँच	दलित/यादवमा लगभग शून्य	केही युवाहरू उच्च शिक्षा र रोजगारीमा अघि बढिरहेका
७.	शिक्षाको माध्यम	नेपाली (मातृभाषा बाहेक)	नेपाली, तर मातृभाषामा शिक्षाको प्रयास
८.	अभिभावकको शिक्षाप्रति धारणा	शिक्षा अनावश्यक, बालबालिका काममा लगाउनु उपयोगी	शिक्षा आवश्यक, भविष्य सुधार्ने औजार
९.	सरकारी नीति/कार्यक्रम	भेदभावमूलक नीति	समावेशी शिक्षा, छात्रवृत्ति, मध्याह्न भोजन
१०.	लैङ्गिक समानता	केटीहरू स्कूल नजाने	केटी साक्षरता ५८.६५%, भर्ना दर बढेको

८.२ वर्तमान जनसाङ्ख्यिकीय र शैक्षिक तथ्याङ्क (कञ्चनरूप नगरपालिका):

जनसाङ्ख्यिकी:

कुल जनसंख्या: ५८,४६६

घरपरिवार: १२,५३५

औसत परिवार आकार: ४.६७

लैङ्गिक अनुपात: १०० पुरुषमा १०४ महिला

जनसंख्या घनत्व: ४९८ व्यक्ति/वर्ग कि.मी.

साक्षरता (६ वर्ष माथि):

कुल: ६७.३४%

पुरुष: ७६.५४%

महिला: ५८.६५%

नोट: राष्ट्रिय साक्षरता दर ७६.२% भन्दा कम।

शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण:

कुल विद्यालय: ४७

सार्वजनिक: २८

निजी: १६

आधारभूत तह (कक्षा १-८): ४६ विद्यालय

माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२): १५ विद्यालय

लोकप्रिय विद्यालयहरू: सर्वोदय माध्यमिक विद्यालय, शंकर माध्यमिक विद्यालय, महेन्द्र जनता माध्यमिक विद्यालय, ड्याफोडिल इंग्लिस स्कूल, श्री भृकुटी माध्यमिक विद्यालय।

बालबालिकाको शैक्षिक सहभागिता:

प्राथमिक तह (५-१२ वर्ष) भर्ना दर: ९७% (नगरपालिका स्तर)

माध्यमिक तह (१३-१६ वर्ष) भर्ना दर: अनुमानित ७०-८०%

ड्रपआउट दर: उच्च, विशेषगरी माध्यमिक तहमा र दलित/यादव समुदायमा।

लैङ्गिक अन्तर: प्राथमिकमा लगभग बराबर, माध्यमिकमा केटीहरू कम।

८.३ यादव टोल र दलित बस्ती विशिष्ट अनुमानित तथ्याङ्क:

परिवार सङ्ख्या: प्रत्येक टोलमा ५००-१००० परिवार (सम्पूर्ण नगरपालिकामा १२,५३५ परिवारमध्ये)।

जनसंख्या: प्रति टोल २,०००-५,००० जना।

बालबालिका प्रति परिवार: औसत २-३ जना।

स्कूल भर्ना दर (टोलमा): अनुमानित ८०-९०% (प्राथमिक), तर दलित (मुसहर) समुदायमा ५०-६०% सम्म कम।

अभिभावकको पेशा: ९८% कृषि, पशुपालन, दैनिक मजदुरी, माछा मार्ने।

युवा रोजगारी: कृषि, निर्माण, भारत वा खाडीमा श्रमिक, सानो व्यापार।

८.४ हितधारकको विचार/अनुभव सारांश:

बालबालिका: शिक्षाप्रति सकारात्मक, भविष्यका लागि ठूला सपना, तर आर्थिक अभाव र कहिलेकाहीं भेदभावको अनुभव।

अभिभावक: शिक्षाको महत्त्व बुझेका, छोराछोरीलाई पढाउन चाहन्छन्, तर आर्थिक सीमाना र स्रोत अभावले गर्दा चुनौती।

शिक्षक/प्रधानाध्यापक: भर्ना दर बढेको, नीतिगत सहयोग छ, तर गुणस्तर सुधार, अभिभावकको सहयोग, र आर्थिक अभावले गर्दा विद्यार्थीको प्रदर्शन प्रभावित हुने।

स्थानीय निकाय: बालमैत्री नगरपालिका घोषणा, १००% भर्ना, लैङ्गिक समानता, छात्रवृत्ति, मध्याह्न भोजन जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन।

९. विश्लेषण

सङ्कलित जानकारी र तथ्याङ्कहरूको गहन विश्लेषणले निम्न बुँदाहरू उजागर गर्दछ:

९.१ ऐतिहासिक र वर्तमान अवस्थाको तुलनात्मक विश्लेषण: प्रगति र सीमा

सकारात्मक परिवर्तन: ५० वर्षमा शिक्षाको क्षेत्रमा ठूलो क्रान्तिकारी परिवर्तन आएको छ। साक्षरता दर १०-२०% देखि ६७% भन्दा माथि पुगेको छ। स्कूलहरूको सङ्ख्या नाटकीय रूपले बढेको छ, र दलित बालबालिकाको भर्ना दर लगभग शून्य देखि ९०% को दायरामा पुगेको छ। यो परिवर्तनको मुख्य कारण हो - लोकतान्त्रिक आन्दोलनहरू, समावेशी संविधान, सरकारी नीतिहरू (छात्रवृत्ति, मध्याह्न भोजन), र सामाजिक चेतनाको विकास।

चुनौतीहरू कायम: तथापि, अझै धेरै चुनौतीहरू छन्। साक्षरता दर राष्ट्रिय औसत (७६.२%) भन्दा कम छ। दलित समुदायमा साक्षरता अझै पनि राष्ट्रिय औसतभन्दा धेरै कम छ। भर्ना दर उच्च भए पनि ड्रपआउट दर, विशेषगरी माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहमा, उच्च छ। गुणस्तरपूर्ण शिक्षा, शैक्षिक स्रोतसाधन, र उच्च शिक्षामा पहुँच सीमित छ।

९.२ सामाजिक-आर्थिक कारकहरूको भूमिका:

गरिबी: ९८% अभिभावक कृषि र मजदुरीमा निर्भर, जसको आय अनियमित र कम छ। यसले बालबालिकालाई स्कूल सामग्री, यूनिफर्म, र ट्युसन फीस दिन गाह्रो बनाउँछ। गरिबी नै बालबालिकालाई काममा लगाउनु र स्कूल छोड्न बाध्य बनाउने मुख्य कारण हो।

जातीय भेदभाव: औपचारिक रूपमा भेदभाव प्रतिबन्धित भए पनि, सामाजिक मानसिकतामा यो कायम छ। बालबालिकाको अन्तर्वाताले "कहिलेकाहीं जातको टोकाइ" को अनुभवलाई संकेत गर्छ। शिक्षकहरूमा पनि अचेतन पूर्वधारणा (Unconscious Bias) हुन सक्छ, जसले दलित विद्यार्थीलाई कम ध्यान दिने वा कम अपेक्षा राख्ने हुन सक्छ। यसले विद्यार्थीको आत्मविश्वास र शैक्षिक प्रदर्शनलाई प्रभावित गर्छ।

सांस्कृतिक मान्यता: पहिले शिक्षालाई दलितहरूको लागि अनावश्यक मानिन्थ्यो। अहिले परिवर्तन भए तापनि, केही परिवारहरूमा, विशेषगरी केटीहरूको शिक्षाप्रति अपेक्षाकृत कम महत्त्व दिइने गरेको छ। बालविवाहको प्रथा पनि केटीहरूको शिक्षामा ठूलो बाधा हो।

भाषिक अवरोध: शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा हुँदा, मैथिली वा भोजपुरी मातृभाषा भएका बालबालिकाहरूले प्रारम्भिक कक्षामा बुझ्न गाह्रो महसुस गर्छन्। यसले तिनको सिकाइ प्रक्रियालाई नकारात्मक रूपमा प्रभावित गर्छ।

९.३ नीति र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता:

सकारात्मक प्रभाव: छात्रवृत्ति र मध्याह्न भोजन कार्यक्रमले दलित र गरिब परिवारका बालबालिकालाई स्कूलमा आकर्षित गर्ने र टिकाउन ठूलो भूमिका खेलेको छ। बालमैत्री नगरपालिका घोषणाले शिक्षालाई प्राथमिकता दिएको छ। आरक्षणको नीतिले उच्च शिक्षा र सरकारी नौकरीमा दलित युवाहरूको पहुँच बढाएको छ।

कार्यान्वयनमा कमी: तर, यी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा समस्याहरू छन्। छात्रवृत्तिको रकम अपर्याप्त छ र समयमा वितरण हुँदैन। मध्याह्न भोजनको गुणस्तर र स्वच्छतामा समस्या देखिन्छ। स्थानीय निकायमा शिक्षा बजेट पर्याप्त छैन, र योजनाहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

९.४ लैङ्गिक समानतामा प्रगति र चुनौती:

महिला साक्षरता दर (५८.६५%) पुरुष (७६.५४%) भन्दा धेरै कम छ। यसको कारण केटीहरूको शिक्षाप्रति परिवारको कम प्राथमिकता, बालविवाह, र घरेलु कामको बढी भार हो। तर प्राथमिक तहमा भर्ना दर लगभग बराबर हुनु एउटा सकारात्मक संकेत हो। केटीहरू पनि डाक्टर, शिक्षिका, इन्जिनियर बन्ने सपना देख्छन्, जुन लैङ्गिक रूपान्तरणको लागि आशाजनक छ।

९.५ भविष्यको लागि आवश्यक कदमहरू:

विश्लेषणले देखाउँछ कि मात्रा (भर्ना दर) मा प्रगति भए पनि गुणस्तर (Learning Outcome) मा ध्यान दिनुपर्ने बाँकी छ। दलित बस्तीहरूमा विशेष शैक्षिक सहयोग कार्यक्रम, अभिभावक जागरूकता, शिक्षक प्रशिक्षण (समावेशी शिक्षा), र आर्थिक सशक्तिकरण आवश्यक छ। स्थानीय निकायले टोल-स्तरीय तथ्याङ्क सङ्कलन गरी लक्षित हस्तक्षेप गर्नुपर्छ।

१०. निचोड

यस अनुसन्धानको निचोडमा भन्नुपर्दा, कञ्चनरूप नगरपालिकाको यादव टोल र दलित बस्तीहरूमा शिक्षाको अवस्थामा पछिल्लो ५० वर्षमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ। ऐतिहासिक भेदभाव, छुवाछूत, र शैक्षिक वञ्चनाको युगबाट हाल समावेशी नीति, बढ्दो स्कूल भर्ना, र उच्च शिक्षामा पहुँचको युगमा प्रवेश गरेको छ। साक्षरता दर, विद्यालय सङ्ख्या, र अभिभावकको शिक्षाप्रति धारणामा सकारात्मक परिवर्तन आएको छ। तर, यो प्रगति असमान र चुनौतीपूर्ण बाटोमा भएको छ। गरिबी,

जातीय भेदभावको अव्यक्त रूप, स्रोतसाधनको अभाव, उच्च ड्रपआउट दर, र लैङ्गिक असमानताले गर्दा यी समुदायका बालबालिकाहरू अझै पनि गुणस्तरपूर्ण शिक्षाबाट वञ्चित छन्। नीतिगत प्रगतिको कार्यान्वयनमा कमी, स्थानीय स्तरमा अपर्याप्त बजेट, र सामाजिक मानसिकताको ढिलो परिवर्तनले समस्या जटिल बनाएको छ। तसर्थ, शिक्षामा समानता र समावेशीकरणको लागि ऐतिहासिक प्रगतिलाई कायम राख्दै गुणस्तरमा केन्द्रित, लक्षित, र बहु-आयामी हस्तक्षेपको आवश्यकता छ।

११. निष्कर्ष

अध्ययनबाट निम्नलिखित निष्कर्षहरू निकाल्न सकिन्छ:

- **ऐतिहासिक पिछडापन र वर्तमान प्रगति:** ५० वर्ष अघि दलित र यादव समुदाय शिक्षाको मौलिक अधिकारबाट पूर्ण रूपमा वञ्चित थिए। वर्तमानमा संवैधानिक प्रावधान, सरकारी कार्यक्रम, र सामाजिक चेतनाको कारण शिक्षाको पहुँचमा ठूलो सुधार आएको छ। तर यो प्रगति राष्ट्रिय औसतभन्दा पछि रहेको छ।
- **संख्यात्मक प्रगति, गुणात्मक चुनौती:** भर्ना दर उच्च भए पनि सिकाइको गुणस्तर, ड्रपआउट दर, र उच्च शिक्षासम्म पहुँचमा गम्भीर चुनौतीहरू कायम छन्। शिक्षाको मात्रा नभएर गुणस्तरमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।
- **बहु-आयामी अवरोधहरू:** शैक्षिक असमानताको मूल कारण गरिबी, जातीय भेदभाव, र लैङ्गिक पूर्वाधारणा जस्ता सामाजिक-आर्थिक कारकहरू हुन्। यी कारकहरू एक-अर्कासँग जोडिएर जटिल समस्या सिर्जना गर्दछन्।
- **नीति र वास्तविकताको खाडल:** समावेशी शिक्षाका लागि राम्रा नीतिहरू छन्, तर स्थानीय स्तरमा तिनको कार्यान्वयन कमजोर छ। छात्रवृत्ति, मध्याह्न भोजन जस्ता कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता सीमित छ।
- **सरोकारवालाहरूको भूमिका:** बालबालिकाहरू उत्साहित छन्, अभिभावकहरू सहयोगी छन्, शिक्षकहरू सचेत छन्, तर समन्वय, संसाधन, र प्रणालीगत सहयोगको अभावमा समग्र प्रगति अवरुद्ध भएको छ।
- **भविष्यको दिशा:** शिक्षालाई सबैका लागि वास्तविक रूपमा सुलभ र गुणस्तरीय बनाउन आर्थिक सशक्तिकरण, सामाजिक सचेतना, नीति कार्यान्वयनमा सुधार, र लक्षित शैक्षिक हस्तक्षेपको आवश्यकता छ।

१२. थप अध्ययनका लागि सुझाव

भविष्यमा यस विषयलाई अझ गहिरिएर अध्ययन गर्न निम्न क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान गर्न सुझाव दिइन्छ:

- दलित बालबालिकाको शैक्षिक उपलब्धिमा भाषिक अवरोधको प्रभावको अध्ययन
- शिक्षकको अचेतन पूर्वाधारणा (Unconscious Bias) र दलित विद्यार्थीको शैक्षिक प्रदर्शन
- दलित छात्रवृत्तिको दीर्घकालीन प्रभावको मूल्याङ्कन
- मधेशी दलित महिलाको शिक्षा र सशक्तिकरण
- स्थानीय निकायको शिक्षा बजेट र कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभावकारिता
- सफल दलित युवाहरूको जीवन इतिहास (Life History) अध्ययन

यी थप अध्ययनहरूले शिक्षामा समावेशिताको विभिन्न पक्षहरूलाई प्रकाश पारी, अझ प्रभावकारी नीति र कार्यक्रम विकासमा सहयोग पुऱ्याउनेछ।

१३. सन्दर्भ सामग्री

- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (सीबीएस) (२०७८)। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ प्रारम्भिक नतिजा। नेपाल सरकार।
- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७९)। नेपाल शिक्षा वार्षिक प्रतिवेदन २०७९। नेपाल सरकार।
- कञ्चनरूप नगरपालिका (२०७९)। स्थानीय तह विकास योजना २०७९/८०।
- बिष्ट, कृष्ण कुमार (२०६५)। दलित शिक्षा: समस्याहरू र समाधान। काठमाडौं: दलित उत्थान प्रकाशन।
- चौधरी, मिथिला (२०७५)। तराईमा शिक्षाको विकास: चुनौती र अवसर। जनकपुर: मधेश प्रकाशन।
- युनिसेफ नेपाल (२०२२)। नेपालमा शिक्षाको अवस्था: प्रगति र चुनौतीहरू।

- विश्व बैंक (२०२१)। नेपाल: शिक्षा सेक्टर विश्लेषण।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६)। नेपालको बहुआयामिक गरिबी सूचकांक प्रतिवेदन।
- नेपाल लिभिड स्ट्यान्डर्ड्स सर्भे (एनएलएसएस) तेस्रो (२०७२/७३)। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।
- सप्तरी जिल्ला शिक्षा व्यवस्थापन कार्यालय (२०७९)। शैक्षिक तथ्याङ्क पुस्तिका २०७९।

* तृष्णा दाहाल रूपनगर नन्दराज संग्रौला क्याम्पसमा बिबियस चौथो वर्षकी छात्रा हुन्।

प्रतिवेदन स्रोत: रूपनगर क्याम्पस फिचर सेवा।